

3 Vooruit, naar school

De invoering van de leerplicht

Dolly Verhoeven

LIENDEN 1901. Op 28 oktober is het kermis in Tiel. Die dag zijn de scholen van Lienden, Ingen en Ommeren, behorend tot de Betuwse gemeente Lienden, maar matig bevolkt. Onwettig verzuim, oordeelt de langskomende schoolopziener streng. Meester W.A. Renardel de Lavalette, schoolhoofd in Ingen, is milder. "Dien dag blijven een zeer groot aantal kinderen thuis, die of naar Tiel gaan, of thuis blijven, omdat moeder en vader gaat, of niet naar school behoeven omdat 't besten Maandag is. Volgens oud gebruik bakken velen pannekoek." [1] Kinderen die erom vroegen heeft hij vrijaf gegeven, de rest bleef gewoon weg. Misschien, zo zegt hij, is het verstandiger voortaan op die dag maar vakantie te geven, zodat tenminste de Leerplichtwet niet wordt overtreden.

Eerder dat jaar is die wet in werking getreden en afgezien van incidenten als de Tielse kermis, zijn de Liendense schoolhoofden tevreden over het effect ervan. Meester G.J. Reering van de school in Lienden rekent het nauwkeurig voor: het verzuim is op zijn school gedaald van gemiddeld negentien procent in de afgelopen jaren naar nog geen vijf procent in 1901. Steeds minder kinderen blijven zonder toestemming weg. "Thans komen de ouders (meestal de vaders) aan de school of bij mij aan huis, óf om verlof te vragen, óf om de redenen van het gepleegde verzuim op te geven." [2] In Ingen daalt het gemiddelde verzuim in een jaar tijd van 22 naar 8 procent en in Ommeren, waar net een nieuw schoolhoofd benoemd is, van 24 naar 14 procent.

De daling van het schoolverzuim in Lienden lijkt spectaculair, maar het is goed om na te gaan wát er eigenlijk geteld wordt. Er zijn rond 1900 twee manieren om schoolverzuim vast te stellen. De ene vergelijkt de aanwezige scholieren op een peildatum in januari met het aantal kinderen in de schoolgaande leeftijd. Omdat de scholen in januari meestal het volst zitten, wordt het verzuim op dit tijdstip beschouwd als 'absoluut verzuim'. Daarnaast is er het 'relatieve' of tijdelijke verzuim van kinderen die in januari wel aanwezig zijn, maar die door het jaar heen weken of maanden wegblijven, meestal in de zomer of het najaar om te helpen bij landbouwwerkzaamheden.

Waar nu de Liendense schoolhoofden op doelen, is het tijdelijke verzuim. Dat is vóór 1901 aanzienlijk. Vooral veel oudere kinderen worden tijdelijk van school gehaald om te helpen bij het oogsten en verkopen van fruit of om te werken op de steenfabrieken. De invoering van de Leerplichtwet maakt hieraan niet direct een einde, maar zorgt wel dat ouders vooraf toestemming gaan vragen. Het wegblijven wordt daardoor niet meer als 'verzuim' maar als 'verlof' bestempeld. Wat overblijft aan verzuim, zijn dus eigenlijk de kinderen die zonder toestemming gedurende enige tijd afwezig zijn.

Vraag en aanbod

Rond 1900 kende Gelderland een absoluut schoolverzuim van negen procent van de kinderen tussen zes en twaalf jaar, een percentage dat vrijwel naadloos aansloot bij het Nederlands gemiddelde. Maar binnen de provincie bestonden grote regionale en plaatselijke verschillen. Verreweg het laagste schoolbezoek werd genoteerd op de Veluwe, en dan met name in de afgelegen dorpen en buurtschappen, waar op de peildatum soms wel twintig procent van de kinderen ontbrak. Het beste

scoorde de Achterhoek met een verzuim van drie tot vijf procent. In de steden en de grotere dorpen van Gelderland lag het verzuim rond het provinciaal gemiddelde van negen procent. Ook de Betuwe en de Liemers vertoonden een gemiddeld beeld.

Waardoor werd het verzuim veroorzaakt? Veel factoren konden een rol spelen, maar de meeste daarvan zijn terug te brengen tot de begrippen 'vraag' en 'aanbod'. Aan de vraagzijde speelde de afweging tussen enerzijds het nut van scholing op lange termijn en anderzijds het directe nadeel dat ouders ondervonden als ze hun kinderen naar school stuurden: dat kostte schoolgeld en het onttrok arbeidskrachten aan het gezin. Hoe die afweging uitviel, hing sterk af van de economische situatie van de ouders. Soms waren de verdiensten van kinderen dringend nodig voor het gezinsinkomen, of moesten ze op jongere broertjes en zusjes passen terwijl de ouders aan het werk waren. Op de Veluwe werden kinderen ingezet voor werkzaamheden als dennen poten, aardappels rooien, eikels zoeken, bosbessen plukken en eikenschors schillen. In de Betuwe en de Liemers werden ze ingeschakeld bij het koeien hoeden, om te helpen bij de fruitoogst, om tabak te verwerken of om tussen de middag warm eten te brengen naar vader of moeder die op de steenfabriek of op het land werkte. Behalve tot praktische problemen leidde armoede ook tot mentale belemmeringen voor schoolbezoek. Ouders die weinig maatschappelijk perspectief hadden, zagen het nut van onderwijs voor hun kroost niet altijd in. En inderdaad was rond 1900 nog lang niet voor alle sectoren van de samenleving scholing noodzakelijk om zich te kunnen redden. Een schoolmeester te Wageningen, die trachtte het verzuim te bestrijden door huisbezoeken, verklaarde dat hij van ouders te horen kreeg "dat ze het niet nodig (vonden), dat hunne kinderen zoo knap werden". Met het huisbezoek was hij maar opgehouden, want "men deed zelfs de deur op slot, als men mij in de verte zag aankomen".[3]

Aan de aanbodzijde speelde de beschikbaarheid en de bereikbaarheid van scholen een rol. Op de Veluwe met zijn verspreide gehuchten moesten heel wat kinderen een tot anderhalf uur lopen voor ze de school bereikten. Vooral in de winter, als het guur weer was en de conditie van de wegen slecht, had dit een negatief effect op het schoolbezoek. Het is dus niet verwonderlijk dat het 'absolute' verzuim – dat immers in januari werd vastgesteld – in deze regio verhoudingsgewijs hoog was. Voor een goed aanbod was verder de betrokkenheid van de overheid van belang. Namens het rijk zagen de schoolopzieners erop toe dat er voldoende scholen waren en dat de scholen aan bepaalde kwaliteitseisen voldeden. Op lokaal niveau lag de verantwoordelijkheid bij gemeentebesturen, maar die stelden zich soms zeer terughoudend op – hetzij uit zuinigheid, hetzij uit desinteresse. Er waren plaatsen waar burgemeester en wethouders zelden een voet in de school zetten. De bouw van een nieuw lokaal, betere verwarming, salarisverhoging voor de onderwijzers of het uitdelen van prijsjes aan trouwe leerlingen waren vaak onderwerp van jarenlang touwtrekken tussen schoolopzieners en gemeentebesturen. De Ingense schoolmeester Renardel de Lavalette vroeg tussen 1883 en 1921 in een schier eindeloze stroom briefjes om herstel van dak en vloeren, meer kolen voor de kachel, drinkbaar water, ontstopping van het riool en een voorraad muizenvallen. Zijn brieven werden nooit in de raad behandeld en hadden maar beperkt resultaat. En zijn situatie was bepaald niet uitzonderlijk. De gemeentebesturen in de Achterhoek deden gemiddeld meer moeite om het onderwijs te bevorderen dan bestuurders in andere Gelderse regio's. Op veel plaatsen in de Achterhoek gold een verordening tegen huishoudelijke of agrarische arbeid van kinderen onder de twaalf jaar. Die

verordeningen vormden een aanvulling op het 'Kinderwetje van Van Houten', dat fabrieksarbeid van kinderen onder de twaalf jaar verbodde. Van de 26 Gelderse gemeenten die in 1892 huishoudelijke of agrarische arbeid van kinderen verboden, lagen er zestien in de Achterhoek en – wat nog belangrijker was – hier werd ook gecontroleerd op de naleving en schroomde men niet ouders en voogden zonnodig gerechtelijk te vervolgen. Dat men hier meer belang leek te hechten aan scholing, kan te maken hebben met de economische situatie in de regio. De landbouwcrisis van het laatste kwart van de negentiende eeuw, veroorzaakt door de invoer van goedkoop graan uit het buitenland, had ertoe geleid dat hier nogal wat boeren waren overgeschakeld op een meer marktgerichte productiewijze, waarbij akkerbouw deels was vervangen door veeteelt. Voor de verwerking van de melk werden coöperatieve zuivelfabrieken opgericht. De veranderingsgezinde houding die nodig was voor zo'n omslag, was ook bevorderlijk voor het onderwijs. Bij lokale besturen én bij ouders drong door dat 'naar school gaan' een manier was om vooruit te komen in de wereld. Overigens blijft het oppassen met het leggen van al te rechtlijnige verbanden tussen economie en schoolbezoek. Binnen de Achterhoek bestonden grote plaatselijke verschillen. In Eibergen en Zelhem was de situatie zo slecht dat die dorpen volgens het schooltoezicht "met eene zwarte kool (stonden) aangetekend".[4] Bovendien is het niet zo dat men in andere delen van Gelderland in de negentiende eeuw was blijven stilstaan. Zo waren als gevolg van de landbouwcrisis veel boeren in de Betuwe overgeschakeld op fruitteelt, echter zonder merkbare effecten op het schoolbezoek.

In de steden en grote plaatsen, waar de beroepsstructuur gevarieerder was dan op het platteland, bestond van oudsher de meeste vraag naar geschoolde arbeid. Langzaam maar zeker nam die vraag ook elders in Gelderland toe. Sommige werkgevers deden hun best het schoolbezoek te bevorderen, zoals in Neede waar fabrikanten het bezoek aan de herhalingschool aanmoedigden, of in Veenendaal waar kinderen alleen op fabrieken werden toegelaten als ze voldoende lager onderwijs hadden gevolgd.

Van verzuim naar verlof

Al voordat op 1 januari 1901 de leerplicht werd ingevoerd, was het schoolverzuim in Nederland flink gedaald. De leerplicht vormde als het ware het sluitstuk van die daling. Toch woedde er eerst nog een felle discussie tussen voor- en tegenstanders. Tegenstanders, veelal vanuit confessionele hoek, vonden principieel dat ouders het beschikkingsrecht hadden over hun kinderen en dat de staat zich daarin niet mocht mengen. Voorstanders wezen op de grote voordelen van geregeld schoolbezoek, in de eerste plaats voor de kinderen zelf, maar daarnaast, via de verheffing van het volk, ook voor de samenleving als geheel. Vooral in kringen van onderwijsprofessionals – schoolopzieners en onderwijskrachten – weerklonk een luid pleidooi om schoolbezoek verplicht te stellen. Zolang er kinderen waren die maanden wegbleven of al jong van school gingen, kon het onderwijs geen optimaal effect hebben, meenden zij. Uiteindelijk kregen de voorstanders hun zin en werd het wetsvoorstel op 30 maart 1900 met een meerderheid van slechts één stem in de Tweede Kamer aangenomen. Ouders waren voortaan verplicht hun kinderen zes jaar lang naar school te sturen. Plaatselijk werden commissies ingesteld om het schoolbezoek te controleren en onwillige ouders op

het matje te roepen. Onderwijzers en schoolopzieneren moesten nauwkeurig de verzuimgegevens bijhouden.

De Leerplichtwet zorgde voor daling van het absolute verzuim in Gelderland. Verzuimde in januari 1899 nog negen procent van de kinderen, in 1902 was dat gedaald naar vijf procent. Hierna was van een verbetering eigenlijk geen sprake meer. Tot 1920 bleef het verzuim op de peildatum in januari ongeveer gelijk. Opnieuw liep de provincie in de pas met het Nederlands gemiddelde dat tussen 1902 en 1920 nauwelijks nog een daling liet zien.

Het 'relatief' of tijdelijk verzuim werd door de Leerplichtwet gereguleerd in de vorm van maximaal zes weken landbouwverlof. Vooral in het zuidwesten van de provincie was dit verlof populair. In 1901 kregen ruim 7.600 kinderen in Gelderland vrij om mee te helpen op het land, dat is één op de tien scholieren. Maar in de regio's Zaltbommel, Geldermalsen, Tiel en Elst was het bijna een kwart, en dat getal is nog indrukwekkender als men bedenkt dat de regeling alleen gold voor kinderen van tien jaar en ouder. Hier moeten de hoogste klassen in de zomer dus vrijwel leeg hebben gestaan. Ook op de Veluwe was het landbouwverlof vrij omvangrijk, daar bleef één op de zes kinderen 's zomers weg. Schoolopzieneren en onderwijzers klaagden over de versturende werking van het landbouwverlof op het onderwijs: "Door het geheele jaar landbouwverlof te geven, komt het kind steeds in aanraking met de veldarbeiders, verlangt naar het vrije leven en is, op de school terugkomende, ongeschikt voor het onderwijs." [5] In de loop van de jaren werd het landbouwverlof minder en korter. Toch maakten er in 1916 nog altijd ruim zesduizend Gelderse kinderen gebruik van. En nog steeds was het Rivierengebied koploper. In de regio Geldermalsen, waar de schoolopziener coulant was uit vrees dat anders het ongeoorloofd verzuim erg zou stijgen, beliep het landbouwverlof zelfs eenderde van alle scholieren. Overigens werd het verlof soms oneigenlijk benut. Zo bleek dat in het veilinggebouw van Geldermalsen "meermalen vele schoolgaande kinderen (...) werden gebruikt voor het ontstelen en verpakken van kersen, bessen enz". [6]

Bij ongeoorloofd verzuim werd de plaatselijke commissie tot wering van schoolverzuim ingeschakeld. Ouders ontvingen eerst de nodige vermaningen en konden uiteindelijk voor de rechter gedaagd worden. Doordat de procedure traag was en de boetes niet al te hoog, maakte dat op notoire verzuimers maar weinig indruk. "Van het vele geld op deze wijze door de kinderen verdiend, betalen de ouders gaarne een paar kwartjes boete", aldus de schoolopzieneren. [7] Hoewel ontduiking van de Leerplichtwet niet volledig uit te bannen viel, nam dit verschijnsel in de loop der tijd toch duidelijk in omvang af. In 1920 telden de schoolopzieneren in de provincie slechts 29 jongens en 39 meisjes die in het geheel niet naar school gingen.

De schoolloopbaan uitgebreid

Na 1900 groeide niet alleen de deelname aan het lager onderwijs, ook het vervolgonderwijs nam een enorme vlucht – mede onder invloed van de Leerplichtwet. Wie de lagere school verlaten had, kon de opgedane kennis op peil houden of aanvullen via het 'herhalingsonderwijs', dat voornamelijk op winteravonden werd gegeven. Dit onderwijs bestond al eerder, maar de Leerplichtwet blies het nieuw leven in. Elke gemeente was nu verplicht herhalingscursussen aan te bieden en er kwamen steeds meer leerlingen op af. In de wintermaanden van 1900 volgden in Gelderland zo'n 1.450 jongens en

250 meisjes herhalingsonderwijs. De lesstof was zo praktisch mogelijk. Zo behandelde men in Arnhem tijdens de rekenles onderwerpen als de spaarbank, het postwezen, spoortijden, Amsterdamse en Midden-Europese tijden, schaalberekeningen bij plattegronden en kaarten, en maten en gewichten. Op de herhalingsschool in Elspeet schreven de jongens elke les een brief over van het bord: een rekening of kwitantie, een verzoekschrift of een huurcontract. “Die getrouw komen, mogen bij het einde van den cursus het schijfboek meenemen en daarop zijn die jongens zeer gesteld, zoodoende komen ze in 't bezit van allerlei soort brieven enz., die ze dan later altijd nog eens kunnen overlezen en raadplegen.”[8] In 1920 was het aantal leerlingen van herhalingsscholen gestegen naar ruim 6.000 jongens en ruim 3.000 meisjes.

Het landbouwonderwijs maakte eveneens een groei door. Op vrijwillige basis konden onderwijzers een landbouwakte halen, zodat ze in de wintermaanden cursussen konden geven op het gebied van landbouw, tuinbouw en zuivel. In de gemeente Lienden had de ijverige Renardel de Lavalette in 1894 een landbouwakte behaald. Hij startte in Ingen een avondcursus, die hij gedurende 25 jaar zou volhouden. Het landbouwonderwijs was niet alleen bestemd voor schoolverlaters, maar ook voor oudere deelnemers. Van de kleine achthonderd leerlingen die in de winter van 1910 in Gelderland een landbouw cursus bezochten, was de helft boven de twintig jaar. Zeer populair bij oudere leerlingen waren bovendien de voordrachten van de Maatschappij van Landbouw over de meest uiteenlopende onderwerpen op het gebied van land- en tuinbouw.

Ook het middelbaar onderwijs en het vakonderwijs begonnen aan een opmars. Hogere burgerscholen of gymnasia waren in 1900 alleen te vinden in Apeldoorn, Arnhem, Doetinchem, Nijmegen, Tiel, Wageningen, Winterswijk, Zaltbommel en Zutphen. Vakonderwijs aan ambachts-, teken- en industriescholen kwam voor in negentien grotere gemeenten. In totaal volgden in 1900 ruim 4.400 leerlingen een of andere middelbare of vakopleiding. De gemeente Lienden beschikte niet over een eigen middelbare school – dat was te kostbaar. Wie verder wilde leren moest naar Tiel, waar begin twintigste eeuw een handelsschool, een ambachtsschool, een vakschool en een kookcursus van start gingen. Maar het ontbreken van vervolgonderwijs begon steeds uitzonderlijker te worden. In tal van kleine gemeenten werden handelscurssussen, ambachtsscholen of avondtekenscholen gevestigd. In 1920 was het aantal opleidingen verdrievoudigd, evenals het aantal leerlingen. Uiteindelijk erkende ook de gemeente Lienden het belang van vervolgonderwijs – niet door de stichting van een eigen opleiding, maar wel door een jaarlijkse bijdrage van duizend gulden in de kosten van de Tielse hbs. Zo werd het voor de Liendense jeugd, net als voor andere jongeren in Gelderland, steeds gewoner om na de lagere school een opleiding of cursus te volgen. Onderwijs werd een vereiste voor meer en meer sectoren in de samenleving. Wie vooruit wilde komen, moest naar school. Dat zou in de loop van de twintigste eeuw alleen nog maar duidelijker worden.

NOTEN

1. Brieven van hoofdonderwijzer Renardel de Lavalette, brief d.d. 13 november 1901. – Archief Gemeentebestuur Lienden, inv.nr. 611-618.
2. Brieven van hoofdonderwijzer G.J. Reering, brief d.d. 28 november 1901. – Archief Gemeentebestuur Lienden, inv.nr. 726.
3. *Verslag provincie Gelderland 1896*, bijlage 14, 15.
4. *Verslag provincie Gelderland 1892*, bijlage 6, 411.
5. *Verslag provincie Gelderland 1909*, bijlage 8, 42.
6. *Verslag provincie Gelderland 1919*, bijlage 11, 23.
7. Idem.
8. *Verslag provincie Gelderland 1894*, bijlage 11, 9.

BRONNEN

archieven

Regionaal Archief Rivierenland, Buren:

Archief Gemeentebestuur Lienden, inv.nr. 611-618 en 726-729.

Archief Commissie Toezicht Lager Onderwijs Lienden.

periodieken

Verslag van den toestand der hoge, middelbare en lagere scholen (1890-1920).

Verslag van de toestand der provincie Gelderland (1880-1920).

LITERATUUR

P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht, 1987).

P.Th.F.M. Boekholt, *Het lager onderwijs in Gelderland 1795-1858* (Zutphen, 1978).

P.Th.F.M. Boekholt, "Het landbouwonderwijs in Gelderland, een lange aanloop en een kortstondige groei" in: J. Bieleman e.a., *Anderhalve eeuw Gelderse Landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen, 1995) 244-260.

W. Bonestro e.a., *Waar ging je vroeger naar schoole? Het onderwijs in de dorpen Elspeet, Hulshorst, Nunspeet, Vierhouten* (Nunspeet, 2001).

P. Brusse, "De Gelderse landbouw in de periode 1850-1920" in: J. Bieleman e.a., *Anderhalve eeuw Gelderse Landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen, 1995) 92-121.

S.E.M. van Doormalen, *Lienden, een Betuwse gemeente 1811-1998, leven van en op de klei* (Lienden, 1998).

C. van Esterik, *Een jongen van het dorp. Honderd jaar Ingen, een dorp in de Betuwe* (Amsterdam, 2003).

H. Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw, een analyse van de landelijke ontwikkeling en van de regionale verschillen* (Amsterdam, 1986).

J.W. van Petersen, *De lange schoolweg, een rondgang door de onderwijsgeschiedenis van de Liemers en Doesburg* (Zutphen, 1984).

Th. Veld, *Volksonderwijs en leerplicht, een historisch sociologisch onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse leerplicht 1860-1900* (Delft, 1987).